

Ігор Рафальський

ЄВРОПЕЙСЬКА КОЛЕКТИВНА СУБ'ЄКТНІСТЬ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Розглядаються питання формування і трансформації європейської колективної суб'єктності та ідентичності. Аналізуються принципи та особливості самовизначення, а також формування наднаціональних структур ЄС.

Ключові слова: ідентичність, самовизначення, ЄС, колективна суб'єктність.

Ihor Rafalsky. European Collective Subjectivity and Identity. The problems of formation and transformation of European collective subjectivity and identity. Analyzes principles and features of self-determination and the formation of supranational EU structures.

Keywords: identity, self-determination, EU collective subjectivity.

Інтеграція, як процес національного самовизначення, в своєму розвитку передбачає формування самої нації, її

інститутів і культурних особливостей. ЄС задумувався як політичний суб'єкт інтегрованих країн-членів, однак більшість країн Західної Європи виявились неготовими до політичної інтеграції. Зрештою, самовизначення через політичну інтеграцію не могло відбутись в умовах, коли населення країн не уявляло себе єдиною спільнотою.

Проект Європа, на момент висування ідей її створення, не мав ані своєї історії, ані публічної підтримки. Зрозуміло, що за таких обставин не було жодних перспектив інтеграції зверху, а інтеграція розвивалась секторальним шляхом. Однак роки співіснування в рамках наднаціонального утворення не могли не створити обіцяної Р. Шуманом «солідарності між країнами Європи». Нині ЄС має всі передумови для здійснення національного самовизначення, що, власне, і відбувається через посилення влади наднаціональних інститутів. Таким чином, ми можемо говорити про існування певної політичної структури, певної ідентичності та спільного уявлення про себе серед європейців, які і формують основу Європейського проекту.

Формування спільних уявлень було наслідком не стільки економічної інтеграції, скільки політичної. Союз проходив постійну правову еволюцію. У перші роки існування ЄС діяльність його інститутів була похідною від результатів узгодження національних інтересів країн-членів. Низький рівень довіри між державами та брак спільної ідентичності породжували складні процедури прийняття рішень. Попередньо передбачений принцип прийняття рішень через кваліфіковану більшість від розподілених голосів виявився неефективним, оскільки країни, чиї позиції не враховувались, не виконували прийняті рішення.

Після політичної кризи, викликаной вето Ш. де Голля на вступ Великої Британії, у Люксембурзі країни-члени досягли компромісу. За ним країни зобов'язувались шукати компромісу щодо всіх важливих політичних рішень, що, фактично, наділяло їх правом вето [1; с. 166]. Однак зростання ролі держав зменшувало ефективність інтеграції і на початку 70-х рр. більшість процедур прийняття рішення було переглянуто на користь наднаціональних інститутів. У 1973 р. Ж. Монне ініціював створення ще одного

інституту Європейської ради, яка інституціоналізувала політичну практику самітів голів країн-членів. Нова ініціатива мала розблокувати функціонування більш оперативного органу Ради міністрів і винести проблему компромісу на інший рівень. Підхід Ж. Монне полягав у тому, що новий орган приймає стратегічні рішення щодо розвитку інтеграції, тоді як інші працюють в заданих напрямках.

У 1974 р. на саміті в Парижі країни-члени ухвалили низку рішень, які переводили інтеграцію на новий рівень. Була підтримана ініціатива щодо створення Європейської ради і реформування Ради міністрів. В останній відновлювався принцип голосування більшістю і створювався Комітет постійних представників, який розглядав більшість другорядних рішень. Окрім цього, на саміті було вирішено провести прямі вибори до Європейського парламенту. Це був крок у напрямку легітимізації Союзу як політичного утворення в очах громадян країн-членів. Прямі вибори формували політичний дискурс серед національних партій, які намагались конкурувати на основі європейських питань. Водночас, легітимація Європейського Парламенту через проведення виборів створювали передумови для отримання ним законодавчих повноважень у майбутньому. Перші прямі вибори відбулись у 1979 р. [2; с. 175].

Зростання ролі європейських інституцій відбувалось поступово через реформи існуючих договорів. Так, новий Бюджетний договір 1975 р. наділяв Європейський Парламент правом здійснювати рекомендації щодо рішень Ради міністрів. Наступна реформа європейських інститутів відбулась у 1985 р. із прийняттям Єдиного європейського акта. Ним збільшувалась кількість сфер, рішення в яких Рада міністрів ухвалювала простою більшістю. Додаткові повноваження отримував і Парламент. Зокрема, акт передбачав, що в перспективі до 80 % економічних рішень будуть прийматися Парламентом. Із нових повноважень – можливість змінити або скасувати рішення Ради через систему подвійного голосування.

Подальша еволюція наднаціональних повноважень відбулась у Маастрихтському договорі, який ознаменував початок політичної інтеграції. Європейський Парламент

отримував право співприйняття рішення з Радою міністрів. Комісія була зобов'язана подавати проекти рішень для ухвалення у Раду та Парламент одночасно. Також зріс вплив Парламенту на формування Комісії, яка попередньо мала отримати від нього вотум довіри. Через запровадження додаткових сфер функціонування Союзу – спільної зовнішньої політики безпеки та спільної політики у сфері юстиції, додаткові функції з розробки та впровадження рішень отримала Європейська Комісія.

Після Маастрихтського договору значно зростає швидкість делегування додаткових повноважень європейським інститутам. [3] Так, всього через 5 років був ухвалений Амстердамський договір, за яким Європарламент отримав право затверджувати склад Комісії та збільшив кількість сфер співприйняття рішень з Радою. Збільшувались можливості голови Комісії, який отримав право впливати на вибір кандидатур комісарів. [4] Наступний договір було укладений у Німці у 2000 р., він реформував Раду та Комісію. Зокрема, у Раді міністрів розширили кількість сфер для голосування кваліфікованою більшістю та перерахували голоси у відповідності до населення країн. У Комісії було обмежено кількісний склад до 27 комісарів і застосовувався принцип «одна країна – один комісар». Також голова Комісії отримав право призначати своїх заступників і можливість звільняти комісарів [5].

Після саміту у Німці політична інтеграція в Союзі могла вийти на заключний етап національного самовизначення нової спільноти. За результатами саміту було прийнято рішення про скликання Конвенту для розробки Конституції ЄС. Фактично підготовлений проект Договору про Конституцію більшою мірою систематизував існуюче європейське право. Серед інституційних нововведень було запроваджено посаду Президента Європейської Ради, який обирався членами Ради на 2,5 роки. Повноваження Парламенту зростали у сферах внутрішньої безпеки, але в решті залишались незмінними [6]. В Європейській Комісії запроваджувалась посада міністра закордонних справ.

Однак Конституція не набула чинності у зв'язку з провалом її ратифікації на референдумах у Франції та

Нідерландах. Тим не менше, більшість інституційних змін, передбачених у Договорі про Конституцію, були втілені у Лісабонському договорі, ухваленому у 2007 р., і ратифікованому у 2009 р. всіма країнами-членами. Договір залишив посаду Президента в Європейській Раді, а також розширив повноваження Європарламенту. Щодо Європейської Комісії, то було передбачено зменшення кількості комісарів до необхідної функціональної кількості без прив'язки до країн. Новий договір фактично зменшував залежність виконавчої влади Союзу від представництва країн-членів.

Як бачимо, процес інтеграції супроводжувався перманентним зростанням політичної влади наднаціональних інститутів. Національне самовизначення у випадку ЄС, по суті, відбулось до формування «уявленої спільноти європейців». Зростанні ролі європейських інститутів, на нашу думку, відбулось внаслідок кількох причин. По-перше, на них була покладена функція розробки рішень у сфері інтеграції. За тривалі роки успішного розвитку інтеграційних процесів держави навчилися довіряти європейським інститутам, де були найкращі фахівці з цих питань, і, таким чином, останні отримували можливість впливати на прийняття рішень. По-друге, позиція Комісії чи Парламенту часто була найбільш компромісною ще до того, як компроміс досягався у Раді міністрів. Делегування повноважень європейським інститутам ставало єдиним можливим виходом із кризи прийняття рішень. По-третє, незалежний принцип формування наднаціональних інститутів наділяв їх суб'єктністю. Вони могли діяти автономно у сфері відведених їм політик і утверджувати власну роль у європейському суспільстві.

Важливою складовою будь-якого національного «проект» є спільна ідентичність. Логіка національного самовизначення більшості країн передбачає первинність ідентичності по відношенню до політичних інститутів, тоді як у випадку ЄС ситуація була протилежною. Союз виник як наслідок національного самовизначення країн-членів, і відповідно, саме національні ідентичності продовжували домінувати серед населення ЄС. Взаємодія європейських інститутів із громадянами країн-членів опосередковувалась

національними інститутами, що перешкоджало виникненню спільної ідентичності на наднаціональному рівні. Разом з цим, чимало інших факторів ускладнювали формування європейської національної ідентичності. Спільна ідентичність, «уявлення себе спільнотою», формується в рамках певної публічної сфери, де здійснюється комунікація та поширюється певний дискурс [7]. Таким чином, формування публічної сфери та здійснення інформаційної політики було пріоритетним завданням європейських інститутів.

Спроби сформувати європейську публічну сферу відбувались у кількох напрямках. Перший напрям – це формування іміджу та позитивного сприйняття європейських інститутів. З цією метою була створена робоча група на чолі з депутатом В. де Клерком, яка підготувала доповідь затверджену Комісією у 1993 р. У доповіді пропонувалось створити бренд і рекламувати Європу під гаслом «Разом за Європу для більшої вигоди всім нам». Автори пропонували сформувати образ Союзу як «доброго продукту». Подібним чином мали рекламуватись і європейські інститути, наприклад, Комісія мала презентувати «...людське обличчя: приємне, тепле, турботливе» [8; с. 13]. Група В. де Клерка запропонувала також: «видавати спеціальні сертифікати громадянина ЄС новонародженим, створити європейський музей і бібліотеку, включити «європейський вимір» у підручники, організувати прямі телевізійні включення зі зверненнями до молоді та жінок. Насамкінець пропонувалося створити офіс комунікацій, такий як у США та Японії, і з його допомогою впливати на погляди журналістів» [9; с. 56]. Більшість із цих ініціатив у подальшому застосовувались Комісією.

Другий напрям – це формування інформаційної та комунікаційної політики. Проблема спільного інформаційного простору в ЄС ускладнена великою кількістю мов країн-членів, які, водночас, є офіційними мовами Союзу. Реалізація комплексної інформаційної політики наднаціонального рівня була дуже затратною і не відповідала національним інтересам членів. Однак, європейські інститути, володіючи достатнім ступенем автономності, впливали на інформаційний простір різними інструментами. Так,

наприклад, були створені європейські медіа: телебачення «Euronews» та газета «European», які дозволяють безпосередньо комунікувати з громадянами Союзу.

Наступний важливий інструмент впливу – це міжнародні договори. ЄС запроваджував нові стандарти інформаційних політик, які реалізовувались на національних рівнях. Зокрема, були прийняті Європейська хартія засобів інформації (1982), Європейська конвенція про універсальну інформаційну послугу (2000 р.), рекомендації Комісії щодо формування інформаційного суспільства тощо. На наднаціональному рівні були запроваджені спеціальні програми, як, наприклад, EURECA – програма взаємодії виробників аудіовізуальної продукції, та програма «Громадяни-передусім», яка передбачає інформування відповідних категорій населення щодо нових правил та стандартів, прийнятих в ЄС [10; с. 8].

Третій напрям формування європейської публічної сфери – це європеїзація національних публічних сфер, коли «...однакові теми обговорюються в один час і за однакових критеріїв відповідності» [11]. Взаємопов'язаність країн та наднаціональних інститутів створюють перспективи для виникнення спільних тем для публічних дискусій. Дослідники Р. Купсман і Дж. Едер виділяють три можливі стратегії європеїзації публічної сфери. Перша – це формування наднаціональної публічної сфери через взаємодію між європейськими інститутами та колективними акторами щодо загальноєвропейських тем, із загальноєвропейською медіа підтримкою. Друга стратегія передбачає вертикальну європеїзацію, яка складається з комунікативних зв'язків між національним та європейським рівнем. І третя – горизонтальна європеїзація, яка складається з комунікативних зв'язків між країнами-членами [12; с. 5]. Прикладом європеїзації національних публічних сфер є жваве обговорення загальноєвропейських проблем, як, наприклад, прихід до влади праворадикальної партії Гайдера у Австрії.

Незважаючи на значні зусилля європейських інститутів, формування спільної публічної сфери все ще залишається питанням віддаленого майбутнього. Як показують

прикладні дослідження, більшість громадян у вирішенні своїх проблем у першу чергу апелюють до національних органів влади. [13] Тим не менш, вплив Союзу зростає в міру розширення його політичних повноважень, і тому можна очікувати, що в перспективі європейська публічна сфера буде сформована.

Ще одним важливим елементом формування європейської ідентичності є затвердження європейських символів. З метою створити передумови для політичної інтеграції Європейська Комісія ще всередині 80-х рр. намагалась збільшити свої можливості у культурній сфері Союзу. Аргументуючи зростання впливу сфери культурної індустрії на економіку, президент Комісії Ж. Делор у 1985 р. ініціював створення Комітету «За народну Європу», основним завданням якого було «зміцнити та поширити ідентичність Спільноти для її громадян та зовнішнього світу» [14; с. 46].

Комітет під керівництвом євродепутата П. Адоніно підготував дві доповіді щодо зміцнення європейської ідентичності. У першій, зокрема, пропонувався набір кроків щодо європейської культурної сфери. Зокрема, передбачалось створити багатомовне телебачення, Європейську академію наук, європейську лотерею, європейські спортивні команди, запровадження шкільних програм обміну тощо [15; с. 21–24]. У другій доповіді Комітет наголошував на необхідності затвердження загальноєвропейських символів: «...символи відіграють ключову роль у зростанні свідомості. Вони потрібні, щоб європейський громадянин усвідомив різні аспекти своєї європейської ідентичності» [16; с. 47]. Комітет запропонував затвердити прапор і символ ЄС, а також гімн. Прапор та символ були взяті у Ради Європи: синє тло та 12 зірок по колу, а гімном затвердили «Оду радості Бетховена». Ці символи були легко впізнавані й асоціювались з ідеєю Європи.

Доповіді також містили практичні кроки з поширення нової символіки. Наприклад, пропонувалось уніфікувати паспорти, водійські права, номери машин, грати гімн на всіх європейських конференціях, повісити прапор Союзу у закордонних представництвах країн-членів поруч із національними прапорами. Разом з цим, ЄС намагався наділити

ідентичність історичними символами, як визнання видатних політиків батьками-засновниками: К. Аденауер, Ж. Моне, Р. Шуман, А. де Гаспарі, Й. Бех, Дж. Бейен, П.-Г. Спаак. Пізніше на їхню честь називали вулиці та райони розміщення будівель європейських інститутів.

Наявність політичної структури та символіки все ще не дають відповіді на питання, що лежить в основі європейської ідентичності. Оскільки європейська ідентичність не виникла «знизу», її наповнення було результатом спроб європейських інститутів знайти найбільш інтегруючі змісти, які могли б об'єднати населення різних країн-членів. Європейські політики бачили два змісти наповнення спільної ідентичності: цивілізаційний і громадянський. У першому випадку мова йшла про створення ідентифікації на основі цивілізаційних надбань європейських народів. Комісія замовила ряд досліджень, які мали виділити спільні історичні цінності європейської цивілізації [17]. Однак науковці розкритикували спроби переписати історію Європи як послідовний розвиток окремої цивілізації. Вони наголошували на тому, що не можна забувати «...про роль рабовласництва, інквізиції та Другої Світової у становленні ЄС» [18; с. 181].

Ще однією спільною підставою цивілізаційного об'єднання населення країн-членів було християнство. Під час обговорення Договору про Конституцію європейські політики наполягали на включенні в преамбулу параграфу про роль християнства у становленні Європи, навколо чого розгорнулись бурхливі дискусії та протести. В підсумку від цієї ініціативи відмовились, оскільки в ЄС проживає велика кількість іммігрантів з мусульманських країн.

В основі громадянської ідентичності ЄС лежить європейське громадянство, тобто наявність прав та обов'язків у мешканців країн Союзу на наднаціональному рівні. Розвиток європейського громадянства розпочався задовго до його офіційного запровадження. Перші наднаціональні права були надані робітникам вугільної та сталеливарної промисловості під час заснування ЄОВС і вони передбачали можливість вільно вибирати місце роботи. У 60-ті рр. робітники отримали також право вільно вибирати місце проживання.

Із запровадженням прямих виборів до Європарламенту були надані наднаціональні виборчі права.

Незважаючи на наявність наднаціональних прав впродовж тривалого періоду інтеграції, вперше європейське громадянство було запроваджено саме у Маастрихтському договорі. Ст. 17 Договору визначає, що європейське громадянство є додатковим до національного, не заступаючи його. Договір також кодифікував перелік основних прав європейського громадянина. Зокрема, це права: на вільне пересування та проживання, право брати участь у виборах та бути обраним на місцевих виборах у країні перебування, право користуватись дипломатичним захистом будь-якої країни члена ЄС на території третіх країн, право звертатись із петиціями до Європарламенту та європейського омбудсмена [19]. Встановлення цих прав фактично означає існування певної спільноти європейських громадян, щодо яких існують наднаціональні європейські інститути.

Зміцнення саме громадянської основи для європейської ідентичності стало пріоритетним у сфері формування спільної ідентичності. Європейські інститути ініціювали та затвердили ряд програм, які мають посилити відчуття європейського громадянства. Однією із таких програм є «Європа для громадян», розрахована на 2007–2013 рр. У рамках програми передбачені ряд ініціатив, зокрема, «Активні громадяни за Європу» – пряме залучення громадян, або через активність, пов'язану з містами-близнюками, або через інші проекти громадян; «Активне громадянське суспільство за Європу» – розвиток громадянського суспільства через структурну підтримку на основі робочих програм або через транснаціональні проекти; «Разом за Європу» – підтримка значних подій, навчань та інформаційних інструментів, які мають найбільшу популярність і роблять Європу більш відчутною для громадян; «Активна європейська пам'ять» – підтримка та збереження головних місць та архівів, пов'язаних із депортацією та вшанування жертв нацизму і сталінізму [20].

Сприйняття європейської ідентичності на рівні країн-членів показують соціологічні дослідження громадської думки. У 1973 р. з метою вивчення суспільних настроїв

було створено центр Євробарометр, який проводить соціологічні опитування щодо питань європейської політики. Євробарометр впродовж тривалого часу вимірює ключові елементи громадянської ідентичності, як довіра до європейських інститутів і спільні цінності для громадян.

За даними 2009 р., рівень довіри до Європейського Парламенту складає 47 %, тоді як недовіряють 35 % громадян. Загалом, середня довіра до Парламенту за останні 10 років складає 53 %. Прикметно, що рівень довіри до Європарламенту значно вищий, ніж рівень довіри до національних парламентів, який складає 36 % проти 55 %. Нижчий ступінь довіри і до Європейської Комісії, який у 2009 р. склав 42 %. Середній рівень довіри протягом 10 років складає 46 %. Водночас цей рівень також є вищим, ніж рівень довіри до національних урядів – 38 % [21]. Дослідження доводить, що підтримка європейських інститутів переважає над підтримкою національних. Важливими також є дані про ті цінності, які поділяють європейські громадяни.

Спеціальне дослідження Євробарометру, проведене у 2007 р., показує, що найважливішою спільною цінністю для громадян є мир – 60 %. Таку позицію підтримали 66 % німців та 64 % італійців, найменшим цей показник був у Франції 53 % та Нідерландах 51 %. На другому місці повага до людського життя – 46 %. Третю позицію посідають права людини – 37 %. Ступінь підтримки тих чи інших цінностей коливається у різних країнах. Так, наприклад, права людини підтримують 57 % шведів і тільки 27 % данців. Інші важливі цінності отримали наступну підтримку: індивідуальна свобода – 30 %, демократія – 25 %, толерантність – 19 %, рівність – 16 %, верховенство права – 15 %, самореалізація – 14 %, солідарність – 13 %, повага до інших культур – 8 %, релігія – 7 % (при цьому 30 % в Греції, та 3 % у Франції) [22].

Соціологічні дослідження дозволяють виділити наступні важливі риси громадянської ідентичності у ЄС. Одну з найголовніших рис цієї ідентичності можна вважати інклюзивність. Ідентифікація через права та обов'язки у політичному вимірі та мирне співіснування у культурному

дозволяють об'єднати різноманітні соціальні групи в одну «уявну спільноту». Друга важлива риса – це позанаціональність європейської ідентичності. Відсутність ключових елементів національної ідентичності (мова, культура, походження) у європейській робить її надбудовою до існуючих європейських націй і держав. Громадяни країн-членів можуть уявити себе спільнотою на основі наднаціональних цінностей, таким чином, зменшуючи актуальність національних ідентичностей. Третя риса – це забезпечення підтримки європейських інститутів. Дослідження показують, що довіра до наднаціональних інститутів завжди переважає рівень довіри до національних.

Розвиток європейської політичної структури та громадянської ідентичності доводять, що «Європейський проект» прямує до свого національного самовизначення. Європейська інтеграція, заснована на національних інтересах, привела до формування цілісного політичного утворення. З позиції сьогодення важко спрогнозувати, коли процес національного самовизначення завершиться формування суверенної політичної спільноти європейців. Однак наше дослідження основних процесів національного самовизначення в контексті європейської інтеграції дає підстави стверджувати, що в перспективі ЄС перетвориться на суверенну політичну спільноту.

1. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: історія та засади функціонування / В. В. Копійка, Т. І. Шинкаренко. – К. : Знання, 2009. – 751 с.

2. Newman M. Democracy, sovereignty and the European Union. – London : C.Husrt, 2007. – 176 p.

3. The Treaty of Maastricht. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ena.lu/>

4. Treaty of Amsterdam. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ena.lu/>

5. The Treaty of Nice. : [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ena.lu/>

6. Конституційні акти Європейського Союзу. [Ч. I / упор. Г. Друзенко ; за заг. ред. Т. Качки] – К. : Видавництво «Юстиніан», 2005. – 512 с.

7. Habermas, J. The Structural Transformation of the Public Sphere. – Cambridge MA : MIT Press, 1989. – 301 p.

8. De Clerq W. Reflection on Information and Communication Policy of the European Community. – Brussels : Commission of the European Communities, 1993. – 68 p.

9. Shore C. Building Europe: the cultural politics of European integration. – London and New York : Routledge, 2000. – 258 p.

10. Пеллагеша Н. Є. Європейська ідентичність: зміст, функції, механізми формування // Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. праць / гол. ред. В. В. Лях. – Вип. № 60. – К. : Український центр духовної культури, 2007. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_60/Pelagesha.pdf

11. Koopmans R., Erbe J. Towards a European public sphere? Vertical and horizontal dimensions of Europeanised political communication. – Paper presented at the International Conference «Europeanisation of public spheres? Political mobilisation, public communication, and the European Union», Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), 20–22 June 2003. – 30 p.

12. Ibid/

13. Ibid

14. Shore C. Building Europe: the cultural politics of European integration. – London and New York : Routledge, 2000. – 258 p.

15. Adonnino P. A People's Europe. Report from ad hoc committee/ Bulletin of the European Communities. – 1985 – Supplement 7–54 p. De Leeuw L., Noel M. The origins of European Identity. – Brussels : European University Press, 1993. – 322 p.

16. Shore C. Building Europe: the cultural politics of European integration. – London and New York : Routledge, 2000. – 258 p.

17. Волес В. Творення політики в Європейському Союзі. / за заг. ред. : Волес В., Волес Г. ; пер. з англ. Р. Ткачук. – К. : Видавництво Основи, 2004. – 871 с.

18. Smith R. Culture, Identity and European Integration // Culture and European Union Law. Ed. By Rachel Smith. – Oxford : Oxford University Press, 2004. – 414 p.

19. The Treaty of Maastricht. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ena.lu/>

20. Citizenship and sense of belonging. / Special Eurobarometer Wave 60.1. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : [http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_199.pdf]

21. The Europeans in 2009. Special Eurobarometer 308. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : [http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_308_en.pdf]